
ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ТА МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

УДК 340.1

О. В. СКРИПНЮК,
доктор юридичних наук

ПИТАННЯ ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ В ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ М. П. ДРАГОМАНОВА ТА СУЧАСНІСТЬ

Провідним напрямком розвитку сучасного демократичного суспільства є поступове сприйняття ними цінностей прав та свобод людини і громадянина, гуманізму, справедливості, ідей солідаризму. Розвиток цього важливого процесу не можливий без модернізації конституційного положення про демократичну, правову, соціальну державу, яке не може бути сьогодні реалізоване поза громадянським суспільством та наповнення його реальним змістом [1, с.55–63].

Сьогодні суспільна практика переконала, що демократична, правова, соціальна держава не може постати без паралельного формування громадянського суспільства, що обумовлює існування поряд з інститутами державної влади інститутів громадянського суспільства як самокерованої, структурованої та недержавної частини народу та їх взаємозв'язку і взаємодії [2, с. 101].

Крім того чисельні концепції демократичної, правової, соціальної держави передбачають її діяльність в ім'я людини та суспільства. Останнє вправі вимагати від такої держави забезпечення прав і свобод людини і громадянина, належного рівня існування всіх членів суспільства, неухильного виконання законів та забезпечення належного рівня діяльності судової влади відповідно до принципів праводержавності, гарантування свободи слова та інформації, проведення вільних виборів, легального і реального існування опозиції та багатопартійності [3, с. 236]. Одночасно слід зазначити, що громадянське суспільство не може існувати поза державою, бо в широкому тлумаченні громадянського суспільства більшість дослідників – не правознавців схилиються до того, що його складовим елементом є держава та державна влада. Зокрема, ця державна влада має відповідати своєму визначенню та мати повноваження щодо легітимного застосування сили по відношенню як до суспільства в цілому, так і по відношенню до конкретних індивідів. Разом з тим, поняття громадянського суспільства передбачає не лише обов'язок держави по відношенню до своїх громадян, але й певні права різноманітних органів державної влади, які покликані виконувати законодавчі, виконавчі та судові функції.

У цьому контексті двома основоположними проблемами постають наступні: співвідношення громадянського суспільства і державної влади та існування специфіки взаємодії громадянського суспільства з державою, що визначає себе як демократична, правова та соціальна? [4, с. 363].

В зв'язку цим методологічно виправданим і практично обґрунтованим видається ретроспективне правове звернення до процесів наукового становлення та теоретичного розвитку проблеми взаємодії громадянського суспільства, з одного боку, і демократичної, правової, соціальної держави – з іншого. Зокрема мова йде про фіксацію найбільш важливо значущих ідей вітчизняного минулого для створення уявлення про генезу поняття взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства. Бурхливим періодом розвитку цих ідей у вітчизняній правовій думці стало ХІХ ст.

Не зупиняючись на загальній характеристиці розвитку правової думки, цього часу відзначимо, що тоді соціально-економічний розвиток засвідчив бурхливе визрівання інститутів громадянського суспільства. У світлі цього стає цілком зрозумілим, що в правовому плані однією з найважливіших ознак цього періоду стає панування ідей національної державності, рівності всіх перед законом, правових обмежень державного втручання в суспільну сферу, тощо. Досліджуючи розвиток поглядів стосовно взаємозв'язку правової держави та громадянського суспільства цього періоду слід звернутися насамперед до тих ідей, що були висунуті провідними суспільними діячами і мислителями.

Найбільш рельєфно проблема взаємодії громадянського суспільства та правової держави проявилася у поглядах М. Драгоманова. Лібералізм М. Драгоманова, як зазначає Т. Андрусак, полягав у висхідному визнанні свободи і гідності людини як найвищих вартостей [5, с. 27]. У політичному плані це пов'язано в першу чергу з поширенням та зміцненням прав особи, інститутів громадянського суспільства та конституціоналізму з яким він і пов'язував «існування розвиненого інституту прав людини та їх гарантій». Серед всіх прав людини, про що йдеться в таких його працях як «Віра в громадські справи», «Внутрішнє рабство та війни за визволення», «Імператор Тиберій», провідними він вважав право на життя, право на свободу, право на політичну та юридичну рівність громадян, недоторканість особи та її житла, право на працю та свободу вибору занять, право на освіту, здоров'я та соціальне забезпечення, право вільного володіння майном та право участі в управлінні країною. М. Драгоманов вірив, що справжня історія свободи – це історія обмеження урядової влади держави, а не її зростання. Логічним наслідком цієї думки для нього був ідеал анархії, звичайно, не в поширеному значенні цього слова, як безладдя та боротьби всіх супроти всіх, а як умова, за якої зовнішня влада та тиск вже не будуть необхідні, тому що люди навчаться керувати собою і жити в мирі зі своїми ближніми [6, с. 103] в формі громадянського суспільства та правової держави: «...дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі, склались з таких вільних людей, котрі по волі походились для спільної праці й помочі у власні товариства, це й є та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи не

виборних. Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств» [7, с. 374]. Малоімовірно, щоб М. Драгоманов вірив у те, що цей ідеал можна здійснити у близькому чи навіть далекому майбутньому. На перший погляд ідеал «без начальства» М. Драгоманова суперечить ідеї правової держави. Однак, справа в тому, що цей стан «вільного громадянства і товариства» [7, с. 68] виступають для нього не стільки тією метою, яка може бути актуально реалізована в процесі суспільного і державного розвитку, скільки своєрідним ідеалом, якого мають прагнути як держава, так і суспільство [8, с. 12]. Коли суспільство вже не потребуватиме зовнішньої примусової сили, а держава позбавиться об'єктів впливу державної влади, оскільки між членами суспільства пануватимуть злагода, спокій і мир. Але, на практиці державотворення намагання досягти такого стану, коли держава буде максимально обмежена в своїх можливостях щодо авторитарного впливу на суспільство, що передбачає визнання принципу верховенства права, який в свою чергу, є основоположним для правової держави.

М. Драгоманов порівнював ідеал «держави без примусу» з намаганнями інженера зменшити тертя в машині до нуля, хоча це, зрозуміло, неможливо [7, с. 374]. Цей політико-правовий ідеал привів М. Драгоманова до федералізму. Річ у тім, що глибоке знайомство з різними формами державного ладу в Європі, відчуття на власному досвіді самодержавного деспотизму в Росії цілком логічно спричинили несприйняття М. Драгомановим як централізованої диктатури якобінського типу, так і централізованої влади самодержавства. На противагу їм він пропагував ідею республіканського федеративного устрою, закладеному на вільному об'єднанні національно-історичних областей з розширеним місцевим самоврядуванням та соціальною вартістю прав людини.

Для політичного мислителя, який за свою вихідну точку бере незалежність особи і відкидає будь-яку форму авторитаризму, федерація – прихильність рівноправних осіб до груп та громад і співпраця останніх у більших спілках – єдиний шлях подолати атомізацію суспільства та узурпацію влади тим чи іншим прошарком, станом чи верствою. Таке розуміння федералізму М. Драгоманова викликало вкрай негативне ставлення до нього як з боку прихильників незалежності України, так і тогочасних марксистів. Проте, вони не помітили, що М. Драгоманов жодним чином не зводив проблему тлумачення характеру державно-політичного життя України до усталеної дилеми «з Росією, чи без неї». Це питання, на його переконання, мало б бути вирішене самими громадянами України, але лише після створення демократичної правової, соціальної держави та демократичного громадянського суспільства.

Тому державний ідеал – федеральне об'єднання політично автономних країв та областей – свідчив, що М. Драгоманов не страждав однобічним підходом до проблеми. Адже він не намагався в ім'я перемоги одного боку діалектичної опозиції знищити інші. Конкретне вивчення питання, врахування різноманітних факторів, що визначають доречність того чи іншого способу управління, – ось методологічна позиція М. Драгоманова. Він досить резонно вказував на те, що «є одні речі, що потребують на централізацію, але є й інші, що вимагають децентралізації».

Іншим моментом, що пов'язаний із федералізмом і на якому зупиняються багато дослідників є поняття свободи та демократії. Однак, на нашу думку, слушно було б зауважити, що демократія у М. Драгоманова зовсім не тотожна свободі.

За Драгомановим, метою всієї еволюційної історії людства є повна ліквідація або принаймні максимальне обмеження авторитарних, ієрархічних і примусових заходів у суспільному житті, втіленням яких є держава, що з цієї причини повинна бути замінена громадянським суспільством, тобто «добровільною асоціацією вільних та рівних осіб».

Для М. Драгоманова вони були навіть не метою, яка мала бути реалізована в процесі суспільного і державного розвитку, скільки своєрідним ідеалом, якого мають прагнути держава та суспільством. Мова йде про те, що суспільство вже не потребуватиме будь-якої зовнішньої примусової сили, а держава позбавиться об'єктів впливу державної влади, оскільки між членами суспільства пануватимуть злагода, спокій і мир [6, с. 103]. Але, об'єктивно, найбільше чого можна прагнути реалізувати на практиці державотворення, це намагання досягнути такого стану, за якого держава буде максимально обмежена в своїх можливостях щодо авторитарного впливу на суспільство, що передбачає визнання принципу верховенства права, який в свою чергу є основоположним для правової держави. Важливим аспектом політичних та правових поглядів М. Драгоманова є проблеми соціальної держави у її взаємозв'язку з громадянським суспільством. Мова йде про обов'язок держави гарантувати економічні та соціальні права громадян, забезпечити їм гідний рівень життя. Він допускає розширення владних повноважень держави щодо громадянського суспільства тільки з метою виконання нею соціальних функцій, що цілком співпадає з інтересами останнього.

Проведений аналіз ідей взаємозв'язку правової держави і громадянського суспільства одного з найбільш яскравих представників вітчизняної ліберальної думки XIX ст. дає підстави зробити висновок, що громадянське суспільство як тип суспільної організації утворюється для захисту прав і свобод своїх членів. За цих умов єдиною можливим партнером громадянського суспільства постає демократична, правова, соціальна держава. Квітенцію їх ідей тезово можна викласти наступним чином. Недотримання державою таких її основоположних принципів, як пріоритет прав людини і громадянина, обмеження державної влади, законності, верховенства права, конституції, забезпечення громадянам держави гідного рівня існування не означає зникнення громадянського суспільства. Але за цих обставин значно трансформуватиметься зміст системи взаємозв'язків і взаємовідносин між державою і громадянським суспільством. У свою чергу політико-правова абсолютизація влади громадянського суспільства здатна породити стан постійного дисбалансу та нерівноваги в усіх без винятку політичних процесах, що безпосередньо впливатиме на розвиток законодавчої та правотворчої діяльності в державі.

Надання особливих прав та повноважень інститутам громадянського суспільства спричиняє поступове зниження ступеня легітимності демократичних урядів, оскільки в такій ситуації принцип вільного демократичного вибору

перестає бути верховним і підпорядковується принципу оцінки ефективності дії влади. Разом з тим, суттєво видозмінюється і практика парламентаризму, який є системою взаємодії держави і суспільства, для якої характерним є визнання провідної ролі загальнонаціонального постійно діючого колегіально-представницького органу держави в здійсненні державно-владних функцій. Це відбувається внаслідок того, що поруч із взаємно врівноваженими законодавчою, виконавчою та судовою владами з'являється своєрідний привілейований «легітиматор», який претендує на право втручання і перерозподілу повноважень між основними гілками державної влади. Таке переформоване громадянське суспільство здатне відібрати на певному етапі від законодавчої влади її функції, перетворивши її на провідника своїх інтересів.

Внаслідок цього порушуються фундаментальні принципи демократії, адже як зазначав Ю. Шемшученко «парламент і парламентаризм є невід'ємними атрибутами демократичної, правової держави і показником розвитку громадянського суспільства [9, с. 15]. Інколи система компромісів на якій ґрунтується спосіб дії громадянського суспільства, між урядовими та неурядовими організаціями, між органами державної влади та громадського контролю, між адміністративними органами та незалежними асоціаціями громадян виявляється настільки ускладненою, що отриманий кінцевий результат не відповідає прагненням та інтересам жодної з представлених груп тиску.

Громадянське суспільство здатне породити ілюзію та тенденцію до вирішення всіх проблем, нехтуючи загальносуспільним чи загальнодержавним інтересом, що породжує нестабільність в політико-правовому житті держави. Ще один фактор небезпеки криє в собі громадянське суспільство у випадку його розколу. Це може створити небезпечну політико-правову ситуацію існування кількох громадянських суспільств з багатьма центрами прийняття рішень та соціального впливу. За таких обставин діяльність держави буде віддалятися від суспільства. У результаті чого виникне парадоксальне становище: держава без суспільства і суспільство без держави [10, с. 21]. Таким чином, попри всю значущість громадянське суспільство в силу цілого ряду об'єктивних обставин не може замінити собою правової, соціальної держави, яка повинна гарантувати всім членам громадянського суспільства певні конкретні права.

У свою чергу вороже ставлення держави до громадянського суспільства компенсується для суспільства його недовірою та неповагою до держави. Існуюча взаємозалежність між формою існування держави та громадянським суспільством, як це видно із поглядів мислителя, дозволяє казати про наявність трьох типів співіснування держави та громадянського суспільства. Перший з них характеризується високим рівнем конфліктності і реалізується за будь-яких недемократичних форм правління. Другим типом може бути окреслений в термінах суцільної ізоляції держави і громадянського суспільства, коли перша, маючи метою лише збереження влади не втручається в суспільні справи, а громадянське суспільство намагається вирішити всі проблеми власними силами. Проте подібний стан носить лише ознаки перехідного періоду і виступає початковим етапом чи загостренням конфронтації між елементами

ми громадянського суспільства та державною владою, чи початку конструктивного діалогу між ними. І нарешті, третім типом взаємодії є модель координаційних чи партнерських відносин, за якої поруч з громадянським суспільством виникає та існує демократична, правова, соціальна держава.

Головними напрямками здійснюваної правовою, соціальною державою політики, щодо громадянського суспільства та його окремих інститутів мають бути правове визнання громадянського суспільства, недоторканості сфери приватної взаємодії його членів; гарантування і забезпечення участі всім членам громадянського суспільства в процесі розробки і прийняття державних рішень; сприяння здійсненню громадянам прав на свободу асоціацій та звернення до органів державної влади; фінансово-матеріальна підтримка інститутів громадянського суспільства у тому числі, й за рахунок створення різноманітних фондів та ін.

Невід'ємною рисою правового зв'язку між правовою, соціальною державою має бути визнання принципу служіння держави громадянському суспільству і спрямування своєї діяльності на забезпечення рівних можливостей для всіх його членів, як основи свободи і соціальної справедливості. У своєму взаємозв'язку з громадянським суспільством правова, соціальна держава основним принципом своєї діяльності вважає забезпечення партнерських відносин.

Висвітлення взаємодії між правовою, соціальною державою та громадянським суспільством зумовлює фіксацію положення, що взаємозв'язок між ними має бути визначеним як діалектичний синтез: громадянське суспільство потребує існування демократичної, правової, соціальної держави, як своєї передумови, хоч разом з цим, тільки розвинуте громадянське суспільство, широке й активне залучення має до державно-політичних процесів уможливіло утворення правової та соціальної держави, що є основою стабільності, демократичного правового режиму, міцної авторитетної державної влади та запорукою державного спокою.

Список використаних джерел

1. *Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії* // Матеріали методологічного семінару (Київ, 27 січня 2004 р.). – К., 2004. – С. 55–63.
2. *Гринюк Р. Ф.* Ідея правової держави: теоретико-правова модель і практична реалізація / Гринюк Р. Ф. – К., 2004.
3. *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / Засць А. П. – К., 1999.
4. *Скрипнюк О. В.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / Скрипнюк О. В. – К., 2000.
5. *Андрусак Т. Г.* Шлях до свободи (М. Драгоманов про права людини) / Андрусак Т. Г. – Львів : Світ, 1998
6. *Довгич В. А.* Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова / Довгич В. А. – К. : КДУ ім. Тараса Шевченка, 1991.
7. *Драгоманов М. П.* Передне слово / М. П. Драгоманов // Історія філософії України. – К. : Либідь, 1991.
8. *Молчанов М.* Державницька думка М. Драгоманова / М. Молчанов. – К., 1994.

9. Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму / Ю. Шемшученко // Віче. – 1997. – № 12.

10. Тарасов О. Мировое гражданское общество. Становление понятия / О. Тарасов // Юридическая наука и проблемы формирования демократического правового государства в Украине. – К., 1993.

Скрипнюк О. В. Питання взаємодії громадянського суспільства і держави в правових поглядах М. П. Драгоманова та сучасність

У статті висвітлюються погляди М. Драгоманова на державу, громадянське суспільство, їх інститути та взаємини між ними в контексті ліберальних поглядів мислителя. Аналізуються основні права та свободи, як складові визначального інституту громадянського суспільства добровільної асоціації вільних та рівних осіб та обов'язку держави щодо їх забезпечення. В процесі взаємодії держави і суспільства М. Драгоманов допускав розширення владних повноважень держави з метою реалізацією державою соціальних функцій. Наголошується на сучасному звучанні поглядів мислителя.

Ключові слова: М. Драгоманов, держава, громадянське суспільство, демократія, права і свободи, асоціація, верховенство права, взаємозв'язок, взаємодія.

Скрипнюк О. В. Вопросы взаимодействия гражданского общества и государства в правовой точке зрения М. П. Драгоманова и современность

В статье освещаются взгляды М. Драгоманова на государство, гражданское общество, их взаимоотношения в контексте общественного развития XIX века. В основе его мировоззренческих основ выступает идеология либерализма, которая определила отношение мыслителя к модернизации государства и общества, их институтов на демократических началах. Право, конституционализм и демократия выступают у него стабильной основой развития прогресса. Основой эффективного функционирования общественной демократии было наличие развитого института прав и свобод человека: право на свободу, жизнь, достоинство, политическую и юридическую равенство, неприкосновенность личности и его жилища, свободное владение и пользование имуществом, право участия в управлении страной и целый ряд других социальных прав. Государственно-общественным идеалом М. Драгоманова выступали гражданское общество как добровольная ассоциация свободных и равных лиц и децентрализованная правовая и социальное государство «без принуждения и начальства», без деспотизма, с господством принципа верховенства права. Гражданское общество и государство существуют в специфической взаимосвязи, который определяет характер их взаимодействия. Обязанность государства гарантировать права граждан, обеспечить им достойный уровень жизни. Расширение его властных полномочий в отношении гражданского общества допускается в целях выполнения им социальных функций в интересах последнего. Лейтмотивом статьи выступает созвучность взглядов М. Драгоманова современности.

Ключевые слова: М. Драгоманов, государство, гражданское общество, демократия, права и свободы, ассоциация, верховенство права, взаимосвязь, взаимодействие.

QUESTIONS OF INTERACTION OF CIVIL SOCIETY AND STATE IN LEGAL HERITAGE OF M. DRAGOMANOV AND THE PRESENT

The article research Dragomanov's views of civil society and their interaction with the state in the context of development of society and liberal ideology in Ukraine in the second half of the XIX century. Liberal and democratic ideology determine the thinker views in a way and prospect of development of society and state, their modernization on democratic principles. The essence of liberal views of Dragomanov consisted in recognition of freedom and advantage of the person as supreme values of society. M. Dragomanov's investigations «Belief in

public affairs», «Internal slavery and war for release», «Emperor Tiberius» are devoted to a question of creation of the developed institute of the rights and freedoms of the person. The main among all rights, he determined the right to life, the right to liberty, the right to political and legal equality of citizens, integrity of human beings and their dwellings, the right to work and a liberty of choice of occupations, the right to education, health and social security, the right of free ownership of property and the right of participation of a government. The thinker put domination of freedom in society into dependence on restriction of the government power, liquidation of authoritative influence on society. The civil society and the constitutional democratic state basing the activities on the fundamental principle of supremacy of law without «coercion», social oppression was his public ideal. Their basis will be constituted by «societies of free persons» which will provide domination of the public world, a consent and stability. A basis of the organization of a political system he saw a republicanism and federalism as an antipode of autocratic despotism and centralized dictatorship. Thus the federalism shall be based on a reasonable combination of centralization and decentralization. The thinker represented federation as commitment of equal persons to communities and cooperation of the last with the big unions as pledge against usurpation of the power separate social groups. The Dragomanov understanding of federalism was exposed to criticism as supporters of independence of Ukraine and Marxists. The question of future form of the organization of the state on the federal beginnings through consolidation of politically autonomous regions and areas according to Dragomanov should be solved by citizens of free Ukraine after creation in it the democratic, constitutional, social state and civil society. The determining aspect of legal views of M. Dragomanov – a problem of interrelation of civil society and state, their partnership. Civil society is «voluntary association of free and equal persons», and the constitutional state – the constitution, legality, a law and order. Absolutization of the power of civil society is capable to generate a condition of a fixed imbalance and a disbalance. Provision of special powers to institutes of civil society is capable to call legitimacy of existence of the democratic government into question. Effective system of interaction of the state and society, parliamentarism and recognition of the leading role in system of public authorities nationwide, constantly acting, jointly, the representative body performing it is state imperious functions. Among executive and judicial authority this body acts as counterbalancing, peculiar exclusive «legitimator» which reserves the right of intervention and redistribution of powers between the basic government branches through representation of the interests in parliament. Civil society is capable of adjustment of the legislation in own interests that can entail dictatorship of parliament and is negative affect implementation of the fundamental principles of democracy.

An important aspect of legal views of M. Dragomanov a problem of the social state and its interaction with civil society. He considered that the fundamental obligation of the state consists in providing the economic and social rights of citizens, providing worthy level of living with it. In this connection it assumed expansion of powers of authority of the state for the purpose of accomplishment of the social functions by them that would correspond to interests of the last. Recognition of the principle of service of the state to civil society and the directions of the activities on providing equal opportunities for all his members, as bases of freedom and social justice shall be the integral line of legal bond between the constitutional, social state. In the interrelation with civil society the constitutional, social state considers as the basic principle of the activities ensuring partnership. In article the considerable attention is paid to aspect of the present of views of M. Dragomanov.

Key words: M. Dragomanov, state, civil society, democracy, rights and freedoms, association, supremacy of law, interrelation, interaction.